

Svenska kyrkans anpassning till ett "sekulariserat" samhälle i kris – ett förändrat klimat?

En komparativ textanalys av Biskopsmötets klimatdokument ur ett krishanteringsperspektiv

Henrik Sjöblom

LUNDS UNIVERSITET | CENTRUM FÖR TEOLOGI OCH RELIGIONSVETENSKAP

[RHIK13] [Religionshistoria: Examensarbete för kandidatexamen] 15 hp

Handledare: Erik Sidenvall

Examinator: Alexander Maurits

Termin: HT 21

Abstract

This essay analyses the three climate documents published by the Swedish Council of the Bishops between 1989 and 2019. The documents are analysed from a sociological perspective on religion that focuses on the Church of Sweden's role from a crisis perspective in a secularised society. My interest in this subject is based on the common perception that Sweden is the most secular country in the world. But when it comes to crisis situations, studies have shown that the Church of Sweden's services are *expected* by society. Based on this, I want to analyse how the Swedish Council of the Bishops describes the role of the church in the climate documents, and how it's related to a changed understanding of religious activity in Sweden.

The theories that are used in this essay is a secularization theory by David Thurfjell that challenges the perception that Sweden is the most secular country in the world, and a theory by Per Pettersson based on the Church of Sweden as a public resource in modern Sweden. The research in this essay is based on two research questions where I seek answers to how the climate documents differ from each other, and how the role of the Church of Sweden is portrayed in the documents. The purpose of this essay is to show how a religious organisation adapts to a crisis situation in a secular country, and how this affects the identity of the organisation from a climate perspective between the years 1989 and 2019.

Despite the fact that there are thirty years between the earliest and the most recent document, the results show many similarities between the climate documents from a perspective of crisis management. This is based on the fact that each document contains information about consequences of a changing climate both for the planet and humanity, followed by advice on measures. The Church of Sweden's primary role is to give hope and support in crisis situations, and this is becoming increasingly important in regards to the climate.

Keywords: Church of Sweden, bishop letters, climate manifest, climate change, crisis management, secularization

Innehållsförteckning

1. Inledning	5
1.1 Syfte och frågeställning	6
1.2 Tidigare forskning	6
1.3 Teori	9
1.3.1 Teoretiska begrepp	11
Sekularisering	11
Kris	12
Identitet	12
1.4 Metod och material	13
1.5 Avgränsningar	14
1.6 Disposition	15
2. Bakgrund	15
2.1 Svenska kyrkans förändrade funktion i Sverige	15
2.1.2 Svenska kyrkans funktion i kris- och katastrofsituationer	17
2.2 "Den gröna vändningen" år 1967...	19
2.2.1 ...i Sverige	19
2.2.2 ...i kyrkan	20
2.3 Biskopsmötets klimatomdokument	21
2.4 Sammanfattning	23
3. Analys	23
3.1 Jorden är Herrens - ett miljömanifest från Svenska kyrkans biskopar 1989	23
3.1.1 Biskopsmötets mål med manifestet	24
3.1.2 Svenska kyrkans bidrag ur ett krishanteringsperspektiv	25
3.1.3 Svenska kyrkans identitet	26
3.2 Ett biskopsbrev om klimatet (2014)	27
3.2.1 Biskopsmötets mål med brevet	28

3.2.2 Svenska kyrkans bidrag ur ett krishanteringsperspektiv	29
3.2.3 Svenska kyrkans identitet	31
3.3 Ett biskopsbrev om klimatet (2019)	31
3.3.1 Biskopsmötets mål med brevet	32
3.3.2 Svenska kyrkans bidrag ur ett krishanteringsperspektiv	32
3.3.3 Svenska kyrkans identitet	33
3.4 Analysens resultat	33
4. Diskussion	34
5. Slutsats	36
6. Avslutande reflektioner och perspektivering	37
6.1 Avslutande reflektioner	37
6.2 Perspektivering	38
Käll- och litteraturförteckning	40

1. Inledning

Sverige beskrivs som ett av världens mest sekulariserade länder. Denna beskrivning grundar sig på flera olika faktorer. En faktor som ofta nämns i sammanhanget är i vilken utsträckning religionen påverkar människors vardag och samhället i stort.¹ Att Sverige verkligen är så sekulariserat som det ofta har framställts har däremot ifrågasatts och problematiserats. Det har att göra med att sekularisering inte bidragit till det *försvinnande* av religionen som en del forskare tidigare förutspått. Inom religionssociologin talas det i stället om en *förändring* av religionens plats och funktion i ett allt mer sekulariserat samhälle.²

Ett sätt som förändringen visat sig på i Sverige är Svenska kyrkans förändrade roll i samhället. Det är vad jag intresserar mig för i denna uppsats. Intresset grundar sig på en paradox där medlemsantal och gudstjänstbesök ständigt minskar i Svenska kyrkan, men att efterfrågan av organisationens tjänster i stället ökar på andra områden. Ett område där Svenska kyrkans tjänster efterfrågas är i samband med kriser och katastrofer.³

År 2014 och 2019 gav Biskopsmötet⁴ ut två biskopsbrev som behandlar klimatfrågan där de tar ställning i klimatrelaterade problemområden. I biskopsbreven märks ställningstagandet bland annat genom att Svenska kyrkans biskopar vill närma sig hur klimatfrågan kan hanteras utifrån Svenska kyrkans erfarenheter av krishantering.⁵ Redan år 1989 tog Biskopsmötet ställning i klimatfrågor genom ett miljömanifest där de uttryckte sitt engagemang. Mellan 1989–2019 har det hunnit hända mycket i fråga om religionens plats i Sverige, inte minst med tanke på att Svenska kyrkan skildes från staten år 2000. Vidare har kristendomen kritiserats för att ha bidragit till en syn på människan som överordnad naturen.⁶ Studier har dessutom

¹ Exempel på detta finns bland annat på World Values Surveys hemsida. Källa: "Inglehart–Welzel Cultural Map." (u.å). World Values Surveys. URL:

<https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=Findings> (Hämtad 2021-11-11).

² Lövheim, Mia & Nordin, Magdalena (2015). "Inledning." I *Sociologiska perspektiv på religion i Sverige*, s. 25 – 26.

³ Se Per Petterssons forskning under "Teori".

⁴ Biskopsmötet är namnet på de möten där Svenska kyrkans biskopar samlas. Vid dessa möten fattar de bland annat beslut om frågor som rör teologi och ekumenik, samt formulerar biskopsbrev där de behandlar aktuella ämnen, både gällande Svenska kyrkan och i samhället. Källa: "Biskopsmötet." (u.å). Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/biskopsmotet> (Hämtad 2021-11-11).

⁵ Biskopsmötet (2014). *Ett biskopsbrev om klimatet*, s. 42 – 44; Biskopsmötet (2019). *Ett biskopsbrev om klimatet*, s. 49.

⁶ Lynn White Jr. var tidig med att kritisera kristendomen för detta och kommer behandlas mera ingående i kapitel 2.

visat att det inte tycks vara självklart om, och i så fall hur, en religiös organisation som Svenska kyrkan bör ägna sig åt klimatfrågor.⁷

Jag kommer med detta som bakgrund undersöka hur Svenska kyrkans biskopar formulerar Svenska kyrkans uppdrag i den rådande klimatkrisen, och hur synen på Svenska kyrkans uppdrag i krissituationer förändrats från det att miljömanifestet gavs ut 1989, fram till det senaste biskopsbrevet om klimatet från 2019.

1.1 Syfte och frågeställning

Syftet med uppsatsen är att övergripande visa hur Svenska kyrkan förhåller sig till en omfattande krissituation i Sverige, samt hur hanteringen av klimatfrågor påverkar Svenska kyrkans identitet. Uppsatsen bidrar till att framställa hur Svenska kyrkan motiverar sitt engagemang i den rådande klimatkrisen, och hur engagemanget förändrats mellan åren 1989 och 2019. Jag har utifrån detta syfte valt att avgränsa mig till följande frågeställningar:

- Hur skiljer sig miljömanifestet som gavs ut av Svenska kyrkans biskopar 1989 från de biskopsbrev som gavs ut 2014 och 2019 i fråga om Svenska kyrkans funktion i krissituationer?
- Hur framställs Svenska kyrkans identitet i dokumenten utifrån en förändrad syn på religionens funktion i ett sekulariserat samhälle?

1.2 Tidigare forskning

Det finns ingen tidigare forskning som analyserat Biskopsmötets klimatklimatdokument specifikt ur ett krishanteringsperspektiv. Däremot finns det forskning som berör Svenska kyrkans funktion i miljöfrågor och hur Svenska kyrkans miljöengagemang påverkar Svenska kyrkans identitet.

Sociologen Anders Per Lundberg har publicerat en studie från 2017 med titeln *Constructing the Environment as a Faith Issue - Environmentalists at Work in the Lutheran Church of Sweden*. I denna studie försöker Lundberg skapa sig en förståelse för hur miljöengagemang

⁷ Se exempelvis Lundbergs studie under "Tidigare forskning".

konstrueras som en trosfråga, och har bland annat intervjuat anställda i Svenska kyrkan om hur engagemanget visar sig i deras arbete. Utgångspunkten för undersökningen är att Sverige anses vara ett av världens mest sekulariserade länder, men att Svenska kyrkan fortfarande har ett stort inflytande i landet. Lundbergs studie landar i frågor om ett religiöst samfund kan erbjuda något unikt i klimatfrågor ur ett samhällsperspektiv, samt om det finns religiösa motiv inom Svenska kyrkan som kan legitimera ett miljöengagemang. Lundberg kan här se, utifrån respondenternas svar, att båda frågorna kan kopplas till Svenska kyrkans identitet. Utåt ser Lundberg att respondenterna är angelägna om hur Svenska kyrkan kan vara relevant och aktuell i ett senmodernt samhälle. Inåt sett är det en fråga om vad Svenska kyrkan vill förmedla och vilket uppdrag Svenska kyrkan har.⁸

Det finns också forskning som problematiserar Svenska kyrkans förändrade samhällsfunktion och som kommer användas som diskussionsunderlag i uppsatsen. Detta är ett av många perspektiv Ninna Edgardh, professor i kyrkovetenskap, lyfter i sin bok *Diakonins kyrka – Teologi, kön och omsorgens utmattning* från 2016. Edgardh belyser problem som kan uppstå när kyrkotillhöriga inte längre ser Svenska kyrkans grundläggande uppgifter, till exempel gudstjänstfirande, som dess huvudsakliga funktion – utan ser i stället att Svenska kyrkans primära uppgift är att bidra till samhällelig välfärd. När Svenska kyrkan förlorar sin teologiska roll riskerar diakonalt⁹ arbete bli det som håller Svenska kyrkan fortsatt aktuell i samhället, menar Edgardh.¹⁰

Det finns även forskning som ger ett ytterligare perspektiv utifrån hur religiöst utövande kan förstås i ett sekulariserat samhälle ur ett mikroperspektiv. Anne-Christine Hornborg, professor i religionshistoria, har forskat kring religiöst utövande i det senmoderna Sverige. I antologin *Den rituella människan – flervetenskapliga perspektiv* från 2010 behandlar Hornborg i kapitlet "Marknadsföring av natur, hälsa och rituellt helande i det senmoderna Sverige" hur det i Sverige blivit allt vanligare med individcentrerade riter i samband med moderniseringen.¹¹ Hornborg menar att platsen för det rituella utövandet har blivit allt

⁸ Lundberg, Anders Per (2017). "Constructing the Environment as a Faith Issue: Environmentalists at Work in the Lutheran Church of Sweden." I *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology* 21 (2), s. 170.

⁹ Svenska kyrkans beskriver diakoni bland annat som "kyrkans omsorg om medmänniskan och skapelsen". Källa: "Diakoni - kyrkans omsorg." (u.å). Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/diakoni> (Hämtad 2021-10-29).

¹⁰ Edgardh, Ninna (2019). *Diakonins kyrka: Teologi, kön och omsorgens utmattning*, s. 156.

¹¹ Hornborg, Anne-Christine (2010). "Marknadsföring av natur, hälsa och rituellt helande i det senmoderna Sverige." I *Den rituella människan - flervetenskapliga perspektiv* [E-bok], s. 152.

viktigare. Till skillnad från exempelvis en kyrka fungerar de nya rituella platserna primärt för att tillgodose den enskilda individens behov. Här nämner Hornborg naturen som exempel och konstaterar att naturen anses ha en helande funktion.¹²

Lundbergs, Edgardhs och Hornborgs forskning kommer fungera som diskussionsunderlag i uppsatsens fjärde kapitel. Det som gör deras forskning relevant i mitt arbete är att de ger olika perspektiv på religionsutövande i dagens Sverige. Dessutom behandlar Lundberg och Edgardh frågan om Svenska kyrkans identitet i ett sekulariserat Sverige. Dessa perspektiv kommer diskuteras tillsammans med uppsatsens teorier utifrån analysens resultat.

Avslutningsvis följer nu forskning som angränsar till uppsatsens ämne, men som inte kommer användas som diskussionsunderlag i uppsatsen på grund av uppsatsens omfång och kontext.

Det finns som sagt ingen publicerad vetenskaplig forskning som behandlar Biskopsmötets klimatdokument ur specifikt ett krishanteringsperspektiv. Forskning som ändå ligger nära uppsatsens ämne finns i antologin *Laudato Si' and the Environment – Pope Francis' Green Encyclical*. I antologin diskuteras påve Franciskus klimatencyklika utifrån ett flertal olika klimatrelaterade perspektiv av internationella och multidisciplinära forskare. Antologin visar på aktuell forskning baserad på hur ett kristet klimatdokument kan förstås i linje med andra klimatrelaterade faktorer.¹³

Ytterligare forskning som ligger nära denna uppsats finns i boken *A Greener Faith: Environmentalism and Our Planet's Future*. I denna bok diskuterar Roger S. Gottlieb traditionella religioners miljöengagemang och vilka frågor engagemanget väcker i ett modernt, sekulariserat samhälle.¹⁴

Den forskning som nämnts är endast ett axplock av all den forskning som finns angående religion kopplat till klimatfrågor som är alltför omfattande för att i sin helhet behandlas här. Det ska ändå nämnas att det ur ett religionshistoriskt perspektiv forskats en hel del kring

¹² Hornborg, Anne-Christine (2010), s. 154 – 155.

¹³ McKim, Robert (2020). "Abstract." I *Laudato Si' and the Environment – Pope Francis' Green Encyclical* [E-bok].

¹⁴ Gottlieb, Roger S. (2011), *A Greener Faith: Environmentalism and Our Planet's Future* [E-bok], s. 57.

ritual kopplat till ekologi. Här är antropologen Roy Rappaport en av de tidigaste inom fältet och blev känd för sina fältstudier i Papua Nya Guinea. Genom sina fältstudier kunde Rappaport finna samband mellan rit och ekologisk hållbarhet.¹⁵ Centrala verk av Rappaport är *Pigs for the ancestors: ritual in the ecology of New Guinea people* från 1968, *Ecology, meaning, and religion* från 1979 och *Ritual and religion in the making of humanity* från 1999.

Det har även skrivits tidigare uppsatser på kandidatnivå som behandlar Svenska kyrkans miljöengagemang samt Svenska kyrkans funktion i krissituationer. En av dessa är en kandidatuppsats av Frida Einarsson med titeln *Svenska kyrkans insats vid kriser och katastrofer – utifrån fyra fallstudier samt jämförelse kring kyrkans insats före och efter separationen från staten*. Uppsatsen behandlar Svenska kyrkans funktion i krissituationer och visar på att efterfrågan av Svenska kyrkans tjänster inte förändrats i samband med att Svenska kyrkan skiljdes från staten år 2000.¹⁶

En annan kandidatuppsats som ligger nära min egen är *Av jord är du kommen, jord ska du åter bli – En kvalitativ studie av kopplingar och motsättningar mellan kristen tro och miljöengagemang hos kristna i Sverige* av Åsa Vargadotter. Studien som Vargadotter gjort visar att det inte uttrycktes några motsättningar mellan att vara kristen och engagera sig i miljöfrågor, men att det däremot finns en motsättning mellan miljöengagemang och Svenska kyrkans uppdrag. Hon visar även i sin uppsats att intresset för miljöfrågor i förhållande till kristen tro kan kopplas till förvaltarskap och att som människa vårda Guds skapelse.¹⁷

1.3 Teori

För att kunna besvara mina frågeställningar har jag valt att fokusera på två teorier som kompletterar varandra. Den ena är en sekulariseringsteori av David Thurfjell som i boken *Det gudlösa folket: De postkristna svenskarna och religionen* diskuterar spänningen mellan att Sverige i flera avseenden är ett av de mest sekulariserade länderna i världen, men att denna bild långt ifrån är entydig.¹⁸ Thurfjell konstaterar bland annat att det är svenskarnas intresse för det religiösa utbud Svenska kyrkan erbjuder som minskar, snarare än religiositet i

¹⁵ Hornborg, Anne-Christine (2005). *Ritualer: Teorier och tillämpning*, s. 79.

¹⁶ Einarsson, Frida (2012). *Svenska kyrkans insats vid kriser och katastrofer – utifrån fyra fallstudier samt jämförelse kring kyrkans insats före och efter separationen från staten*.

¹⁷ Vargadotter, Åsa (2018). *Av jord är du kommen, jord ska du åter bli – En kvalitativ studie av kopplingar och motsättningar mellan kristen tro och miljöengagemang hos kristna i Sverige*.

¹⁸ Thurfjell, David (2019). *Det gudlösa folket: De postkristna svenskarna och religionen*, s. 18.

allmänhet. Förändringen grundar sig på en utveckling där religiöst engagemang allt mer blivit en privat angelägenhet.¹⁹

Kopplat till förändringen lyfter Thurfjell ett annat perspektiv som han menar förklarar varför Svenska kyrkans tjänster fortfarande är efterfrågade i Sverige. Perspektivet har att göra med vanemönster hos individen, eller "habitus"²⁰. Thurfjell menar att den protestantiska kristendomen är så djupt rotad i den svenska kulturen att personer som inte anser sig vara kristna fortfarande har värderingar som grundar sig på kristen tro. Detta kallar Thurfjell för ett "postkristet habitus".²¹ I denna uppsats är Thurfjells teoretiska perspektiv kopplat till att Svenska kyrkans tjänster anses vara självklara i samband med krissituationer.

Uppsatsens andra teori visar hur Svenska kyrkan används som en offentlig resurs i det sekulära samhället och är ett perspektiv religionssociologen Per Pettersson lyfter i boken *Utmaningar för Svenska kyrkans identitet: När behovet av kyrkan ökar men söndagsgudstjänsterna minskar* från 2016. Pettersson visar i denna bok hur svenskarnas inställning till Svenska kyrkan förändras i samband med krissituationer, och att även ovana kyrkobesökare använder Svenska kyrkan som resurs i sådana sammanhang. Svenska kyrkans resurser, inte minst i form av riter och lokaler, ses som självklarheter i samband med krissituationer på ett sätt som inte är lika vanligt annars.²²

Petterssons studie bidrar även till en bakgrund som förklarar varför Svenska kyrkan fyller en central roll i krissituationer. Han konstaterar hur i synnerhet Svenska kyrkans agerande i samband med Estoniakatastrofen 1994 var en bidragande faktor till att Svenska kyrkans tjänster efterfrågas i samband med krissituationer:

Genom medieexponering av Svenska kyrkans funktion under Estoniakatastrofen uppmärksammades kyrkans roll på ett nytt sätt i det moderna svenska samhället. Man kan på sätt och vis säga att ett mönster och en rituell verktyglåda för existentiell hantering av större nationella katastrofsituationer

¹⁹ Thurfjell (2019), s. 25.

²⁰ Begreppet är förknippat med sociologen Pierre Bourdieu och handlar om djupt rotade sociala vanemönster som påverkar hur vi upplever och förhåller oss till vår omvärld. Källa: Thurfjell (2019), s. 223 – 224.

²¹ Thurfjell (2019), s. 224.

²² Pettersson, Per (2016). *Utmaningar för Svenska kyrkans identitet: När behovet av kyrkan ökar men söndagsgudstjänsterna minskar*, s. 70 – 71.

utvecklades i samband med krisarbetet efter M/S Estonias haveri. Svenska kyrkan uppträdde som en slags nationell kurator för kollektiv krishantering.²³

Dessa teorier kopplas till Svenska kyrkans miljöengagemang och blir intressanta i min undersökning då det ur ett klimatperspektiv rör sig om en annorlunda krissituation, i jämförelse med till exempel Estoniakatastrofen. När Svenska kyrkans biskopar själva uttrycker sig utifrån ett krishanteringsperspektiv konstaterar de att klimatkrisen inte är "den sortens akuta och personliga kris som följer på en plötslig och oväntad händelse", men att de ändå ser att Svenska kyrkan kan "pröva att låna några av de begrepp som utvecklats ur erfarenheterna av att möta människor i kris och använda dem för att beskriva hur klimatkrisen idag hanteras personligt och av samhället".²⁴

Det finns med andra ord ett intresse från biskoparnas sida att använda sig av krishantering även i samband med klimatkrisen. Med hjälp av dessa teorier kommer jag således visa på skillnaderna mellan biskoparnas olika klimatklimatdokument utifrån ett sekulariseringsperspektiv, med fokus på Svenska kyrkans roll i krissituationer.

1.3.1 Teoretiska begrepp

Här följer korta teoretiska definitioner av vad som avses med de för uppsatsen centrala begreppen *sekularisering*, *kris*, och *identitet*.

Sekularisering

I denna uppsats definieras sekularisering som en *förändringsprocess*. Ur ett religionssociologiskt perspektiv handlar denna process om individens förändrade inställning till religion. Med andra ord är det sekularisering på mikronivå som är det centrala för uppsatsens undersökning. En tongivande sociolog inom fältet är Thomas Luckmann. Han såg att religiösa organisationers tolkningsföreträdare i trosfrågor fått ge vika åt individens egna tolkningar och upplevelser i det moderna samhället.²⁵ Det handlar alltså inte om ett försvinnande av religionen, utan att religionens funktion tagit ny form.

²³ Pettersson (2016), s. 67.

²⁴ Biskopsmötet (2019). *Ett biskopsbrev om klimatet*, s. 49.

²⁵ Wilander, Erika (2015). "Religiositet och sekularisering." I *Sociologiska perspektiv på religion i Sverige*, s. 53 – 54.

Kris

Begreppet *kris* kan ha många olika betydelser. I denna uppsats syftas begreppet ligga nära den definition som *Nationalencyklopedin* ger: "reaktionen på en livssituation där individens tidigare erfarenheter inte är tillräckliga för att hen ska kunna bemästra situationen utan ett betydande psykiskt lidande".²⁶ Fokus ligger på hur Svenska kyrkan använder sina erfarenheter i krishantering i samband med klimatkrisen. Som denna uppsats kommer visa är den psykologiska delen viktig i Svenska kyrkans krishantering. Ett exempel är Svenska kyrkans hantering av klimatångest som blivit vanligare kopplat till klimatkrisen.²⁷

Krisbegreppet används också för att hänvisa till *klimatkrisen*. Här används definitionen som ges i Oxford English Dictionary: "the increasing risk of hazardous, irreversible changes to the climate, resulting from global warming; the environmental crisis arising from this risk."²⁸

Dessa definitioner av *kris* belyser två centrala delar som begreppet hänvisar till i denna uppsats. För det första handlar det om en psykologisk kris i samband med klimatförändringarna, och för det andra kriser som är en direkt följd av klimatförändringarna som exempelvis svält och skogsbränder.

Identitet

Ett återkommande begrepp i denna uppsats är *identitet*. Det handlar då om hur Svenska kyrkans funktion i samhället framställs utifrån Svenska kyrkans officiella dokument, exempelvis biskopsbrev. Därför ligger definitionen nära den som Per Pettersson använder sig av i boken *Utmaningar för Svenska kyrkans identitet: När behovet av kyrkan ökar men söndagsgudstjänsterna minskar*. Pettersson skriver i not 1:

När det i boken talas om Svenska kyrkans identitet enligt kyrkans officiella dokument, avses den idealbild av en önskad identitet som där uttrycks. Dessa dokument är antagna av demokratiskt valda organ, t.ex. kyrkomötet, lokala kyrkofullmäktige eller kyrkoråd.²⁹

²⁶ "Kris." (u.å). *Nationalencyklopedin*. URL: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/kris> (Hämtad 2021-11-14).

²⁷ Biskopsmötet (2019), s. 48.

²⁸ "Climate crisis." (2008). Oxford English Dictionary. URL: <https://www.oed-com.ludwig.lub.lu.se/view/Entry/34319?redirectedFrom=climate+crisis#eid1335202250> (Hämtad 2021-11-24).

²⁹ Pettersson (2016), s. 9.

När Pettersson talar om Svenska kyrkans identitet betonar han gudstjänsten som det bärande momentet grundat på ovanstående citat.³⁰ När identitetsbegreppet används i denna uppsats syftas det alltså på hur Svenska kyrkans funktion beskrivs utöver gudstjänstfirande, vilket i det här fallet fokuserar på Svenska kyrkans funktion i krissituationer.

1.4 Metod och material

Den grundläggande metod som används i denna uppsats är en komparativ textanalys. Det empiriska material som jämförs i uppsatsen består av tre dokument där Svenska kyrkans biskopar beskriver Svenska kyrkans miljöengagemang. Dessa dokument är *Jorden är Herrens: ett miljömanifest från Svenska kyrkans biskopar 1989*, *Ett biskopsbrev om klimatet från 2014*, samt *Ett biskopsbrev om klimatet från 2019*. Det som motiverar jämförelsen är att samtliga dokument är utgivna av Biskopsmötet. Miljömanifestet, även fast det inte är namngivet som ett biskopsbrev, är utformat som ett biskopsbrev och utkom under liknande omständigheter. Därför är det möjligt att göra en analys av dessa dokument utifrån hur Svenska kyrkans miljöengagemang förändrats över tid. Av de dokument som Biskopsmötet gett ut är dessa de enda som behandlar klimatfrågan och jag har därför behövt avgränsa mig till dessa.³¹

För att den komparativa analysen ska bli hanterbar och fokusera på mina frågeställningar har jag även använt mig av en kvalitativ tematisk textanalys. Att analysen är tematisk innebär att empirins innehåll kodats utifrån tre teman som huvudsakligen utgår från mina frågeställningar.³² Dessa teman är:

1. Biskopsmötets mål med manifestet/biskopsbreven³³
2. Svenska kyrkans bidrag ur ett krishanteringsperspektiv³⁴
3. Svenska kyrkans identitet³⁵

³⁰ Pettersson (2016), s. 9.

³¹ Undantaget är en engelsk översättning av *Ett biskopsbrev om klimatet från 2019* som publicerades år 2020. I översättningen förekommer ingen ny information och ingår därför inte i min empiri.

³² Kuckartz, Udo (2014). *Qualitative Text Analysis: A Guide to Methods, Practice & Using Software* [E-bok], s. 71.

³³ De mål som syftas på är vad biskoparna själva uttrycker att de vill uppnå med manifestet och biskopsbreven.

³⁴ Det som menas med "bidrag ur ett krishanteringsperspektiv" är de åtgärder som biskoparna menar att Svenska kyrkan kan och bör bidra med för att vara delaktiga i en klimatomställning.

³⁵ Det som "identitet" syftar på i det här fallet är hur Svenska kyrkan motiverar sitt miljöengagemang, det vill säga hur biskoparna kopplar Svenska kyrkans grundläggande uppgift till klimatet.

Kodningsprocessen har inneburit att det empiriska materialet lästs utifrån dessa tre rubriker för att sedan jämföras med de resultat som framkommit. Eftersom det är tre olika dokument som analyseras och jämförs med varandra har metoderna varit tillräckliga inom ramen för denna uppsats.

I bakgrundskapitlet använder jag mig även av utvalda tidningsartiklar och dokument som publicerades i samband med att miljömanifestet och biskopsbreven lanserades. Syftet är att det ska ge en kontext till det empiriska materialet. Det rör sig bland annat om uttalanden från biskopar som har varit drivande i arbetet med att få fram dokumenten. Urvalet har gjorts som ett komplement till det som nämns i miljömanifestet och biskopsbreven, vilket analyseras i uppsatsens tredje kapitel.

1.5 Avgränsningar

I denna uppsats kommer jag fokusera på hur Sveriges biskopar valt att framställa Svenska kyrkans roll i den rådande klimatkrisen. Jag kommer inte behandla ekoteologiska aspekter på djupet då detta ligger utanför uppsatsens ämnesområde. Däremot kommer forskning som behandlar ekoteologiska aspekter nämnas eftersom det är en central del av Svenska kyrkans klimatarbete. Fokus ligger främst på Svenska kyrkans samhällsfunktion och hur denna framställs i miljömanifestet från år 1989 och i biskopsbreven från 2014 och 2019. Därför är det i första hand de samhälleliga och inte de teologiska aspekterna av Svenska kyrkans klimatarbete som kommer analyseras och diskuteras.

För att avgränsa mig har jag valt att analysera klimatdokumenten utifrån de teman som beskrivs under "Metod och material". Mitt empiriska material har även valts med anledning av att det skiljer trettio år mellan det första och det senaste dokumentet. Mellan dessa år har det hunnit hända mycket i fråga om Svenska kyrkans förväntade samhällsroll, inte minst med tanke på Svenska kyrkans förhållande till staten.

I bakgrundskapitlet kommer en kort bakgrund ges till det ökade miljöengagemanget i Sverige och i Svenska kyrkan. Här har det behövts göras omfattande avgränsningar då händelserna är för komplexa och omfattande för att alla centrala händelser ska kunna beskrivas. Därför har jag valt att lyfta några tidiga tankeströmmar som berör miljöfrågan ur ett krisperspektiv, samt

människans ansvar kopplat till en ökad miljömedvetenhet. Avgränsningarna är gjorda för att ge en överblick över hur dessa tidiga tankeströmmar fortfarande märks i Svenska kyrkans miljöengagemang, vilket i sin tur leder över till analysdelen.

1.6 Disposition

I detta kapitel har uppsatsens kontext och förutsättningar presenterats. Följande kapitel utgörs av en bakgrund till analysen där centrala teman definieras. Först kommer Svenska kyrkans förändrade funktion i Sverige behandlas och därefter en övergripande skildring av hur synen på miljöfrågor, både i Sverige och inom kristendomen, tidigt kom att handla om frågor om människans överlevnad. Kapitlet avslutas med en kort bakgrund till Biskopsmötets klimatdokument vilket leder in på uppsatsens analysdel som utgör uppsatsens tredje kapitel. I det kapitlet kommer uppsatsens empiriska material presenteras ingående och analyseras utifrån de teman som valts utifrån en tematisk textanalys. Kapitlet avslutas med en sammanfattning där likheter och skillnader mellan det empiriska materialet redovisas. Det som kommit fram av analysen kommer därefter diskuteras i kapitel fyra utifrån mina teorier och tidigare forskning. Avslutningsvis presenteras uppsatsens slutsatser i kapitel fem följt av avslutande reflektioner samt förslag till fortsatt forskning i kapitel sex. I slutet av uppsatsen återfinns de källor som använts.

2. Bakgrund

2.1 Svenska kyrkans förändrade funktion i Sverige

Som religiös organisation har Svenska kyrkan genomgått omfattande förändringar under lång tid. Redan år 1850 lyftes frågan i Sveriges riksdag om kyrkan skulle separeras från staten. Bakgrunden till detta var att kyrkans starka samhällsroll kritiserades av nya folkrörelser och liberala tankeströmningar som började växa fram i Sverige.³⁶ År 1862 genomfördes den första stora förändringen i frågan. Förändringen innebar att det som tidigare varit en enhetlig kommunal förvaltning delades upp i två områden som Pettersson och Leis-Peters i antologin *Sociologiska perspektiv på religion i Sverige* från 2015 kallar "en kyrklig administration och

³⁶ Pettersson, Per & Leis-Peters, Annette (2015). "Religion i Sverige: Kontinuitet och förändring." I *Sociologiska perspektiv på religion i Sverige*, s. 41.

en civil förvaltning".³⁷ Svenska kyrkans roll i samhället har således varit en pågående förändringsprocess under lång tid och är starkt präglad av *samhällets* utveckling.

Efter 1800-talet har det successivt skett ytterligare förändringar som till slut ledde fram till separationen mellan Svenska kyrkan och staten år 2000. En betydelsefull förändring skedde år 1873 då en ny lag gjorde det möjligt att lämna den etablerade kyrkan. Men en kristen förankring var fortfarande obligatorisk i samband med den nya lagstiftningen. Lagen förutsatte att personen som lämnat kyrkan bytte medlemskap till ett annat kristet samfund som var godkänt av staten. Bakgrunden till lagändringen var att fler kristna samfund började etableras i Sverige. Till följd av den ökade mångfalden av kristna församlingar börjar det för första gången talas om "Svenska kyrkan" i stället för enbart "kyrkan". Det var först år 1951 som det blev möjligt att säga upp medlemskap från religiösa samfund då lagen om religionsfrihet infördes.³⁸

En annan central religionssociologisk aspekt som visar på Svenska kyrkans samhällsförändring är hur Svenska kyrkan påverkats av det framväxande tjänstesamhället i Sverige.³⁹ Denna samhällsförändring skedde på 1960-talet och kan ses som en utveckling av industrisamhället där det uppstod ett ökat behov av tjänster i form av bland annat forskning, transport och utbildning. Även faktorer som en ökad ekonomisk välfärd samt det fortsatt ökade informations- och kunskapssamhället är kännetecknande för tjänstesamhället.⁴⁰ För Svenska kyrkans del har samhällsförändringarna inneburit att Svenska kyrkans tidigare position i samhället förändrats ytterligare, vilket exempelvis inneburit minskat medlemsantal och gudstjänstdeltagande. Statistik visar att det skett en kontinuerlig minskning i antal gudstjänstbesök från 1990 till 2019. Mellan åren 2018 och 2019 skedde den hittills största minskningen på 5,5%.⁴¹

En positiv effekt av tjänstesamhällets framväxt är Svenska kyrkans funktion i kris- och katastrofsituationer. Svenska kyrkan intog en mer omhändertagande roll i samhället som både

³⁷ Pettersson & Leis-Peters (2015), s. 42.

³⁸ Pettersson & Leis-Peters (2015), s. 42 – 43.

³⁹ Pettersson & Leis-Peters (2015), s. 39.

⁴⁰ "Tjänstesamhälle." (u.å). Nationalencyklopedin. URL: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/tjanstesamhalle> (Hämtad 2021-11-25).

⁴¹ Svenska kyrkan (u.å). "Besök i Svenska kyrkans gudstjänster 1990–2020" [PDF].

kan kopplas till tjänstesamhället och till ett ökat intresse för existentiella frågor bland befolkningen.⁴²

Med bakgrund av det som nu nämnts är det flera faktorer som ligger bakom en slags identitetskris gällande Svenska kyrkans identitet i samhället. Inte minst är en ökad samfundspluralism en bidragande faktor till Svenska kyrkans förändrade samhällsidentitet.

2.1.2 Svenska kyrkans funktion i kris- och katastrofsituationer

Bertil Gärtner, som var biskop i Göteborgs stift 1970–91, gav i början av sin tid som biskop ut ett herdabrev med titeln *Kris leder till Kristus*. Ett herdabrev är ett utskick där en nyvald biskop beskriver sin handlingsplan för stiftets lekmän och präster.⁴³ Herdabrevet som Gärtner gav ut tar upp flera för tiden aktuella utmaningar och förändringar som påverkade Svenska kyrkan. Av det Gärtner skrev märks det att en ökad oro för människans existens började bli vanligare angelägenheter. Ett exempel på denna ökade oro märks i följande citat:

Med glädje hälsar man det nyvaknade, stora intresset i de flesta kyrkor för sociala frågor och problem som rör människans existens på jorden. Med all rätt kan vi kristna erkänna att vi tigit länge nog ... Civil rights, revolution, överbefolkningsproblem, freds rörelser, *den nedsmutsade naturen* (min kursivering) ... allt är ord som numera hör till teologernas vardagsspråk, och det med rätta. Vi kristna har alla ett ansvar i dessa frågor som vi inte får glömma bort.⁴⁴

Här skildrar Gärtner att sociologiska aspekter börjar bli mer framträdande inom Svenska kyrkan som en effekt av samhällets förändringar. Det efterlyses även ett större ansvarstagande i samband med att de sociala frågorna och problemen ökar, som även innefattar "den nedsmutsade naturen". Gärtner var dessutom en av biskoparna som var initiativtagare till miljömanifestet 1989.⁴⁵

Även fast det nu börjat talas om Svenska kyrkans ansvar i samband med samhällskriser var det först år 1996 som det första krisberedskapsdokumentet lanserades av Svenska kyrkan. Då publicerades nämligen dokumentet *Handbok i kyrklig beredskap*. Syftet med dokumentet var

⁴² Pettersson & Leis-Peters (2015), s. 41.

⁴³ "Herdabrev." (u.å). Nationalencyklopedin. URL: <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/herdabrev> (Hämtad 2021-09-12).

⁴⁴ Gärtner, Bertil (1971). *Kris leder till Kristus - Herdabrev till Göteborgs stift*, s. 67.

⁴⁵ *Tidningarnas Telegrambyrå* (1989). "Biskoparna vill värna om både himmel och jord".

att Svenska kyrkans medarbetare skulle förberedas på att bemöta människor i krissituationer.⁴⁶ I 1996 års upplaga innebar krissituationer sådana kriser som uppstår i samband med krig. Krisbegreppet har sedan den första upplagan lanserades breddats till att innefatta pandemier, angrepp från extremistiska organisationer och naturkatastrofer för att bara nämna några exempel. Med anledning av en förändrad syn på krisers innebörd gavs dokumentet *Handbok i krisberedskap* ut år 2007.⁴⁷

I upplagan från 2007 märks det att Svenska kyrkan förväntas agera både i Sverige och utomlands i samband med kriser.⁴⁸ I sådana sammanhang är det vissa aspekter som är särskilt centrala. Det handlar bland annat om att möta människor i kris genom själavård och diakoni, säkerställa att viktig information kommer ut, skydda värdefulla ägodelar och kyrkobyggnader, samt att samverka med samhällsliga aktörer och andra trossamfund. Tyngdpunkten ligger här på "själavården, gudstjänstverksamheten, diakonin, begravningsverksamheten och informationen".⁴⁹

Dokumentet behandlar även vilken betydelse och funktion riterna har i samband med kriser och katastrofer och är intressant ur ett religionshistoriskt perspektiv. Riten beskrivs som ett sätt att orientera sig på när tillvaron förändras plötsligt. Den kan dessutom fungera som ett tillfälle att tillsammans med andra dela känslor av sorg och vrede.⁵⁰ Ett exempel på detta, som även nämndes i förra kapitlet, är Svenska kyrkans funktion i samband med Estoniakatastrofen. I handboken står det att "Svenska kyrkan på olika sätt fått hjälpa till i bearbetningen av all den sorg, förtvivlan och smärta som anhöriga och vänner till omkomna upplevt".⁵¹

Per Pettersson menar att ritualens plats i samband med krissituationer började efter mordet på Olof Palme år 1986. Innan mordet var det inte alls lika vanligt att placera tända ljus och blommor vid platsen där det tragiska inträffat. Pettersson menar att den nya riterna fick ett stort genomslag tack vare att riterna uppmärksammades av media. Även Svenska kyrkans funktion i samband med krissituationer uppmärksammades i media och nådde offentligheten på ett nytt sätt.⁵² I samband med en ökad medial uppmärksamhet fick således Svenska kyrkans

⁴⁶ Weman, Gunnar (1996). "Missivskrivelse." *Handbok i kyrklig beredskap*, s. 2.

⁴⁷ Kyrkokansliet (2007). *Handbok i krisberedskap* [E-bok], s. 6.

⁴⁸ Kyrkokansliet (2007), s. 10.

⁴⁹ Kyrkokansliet (2007), s. 12.

⁵⁰ Kyrkokansliet (2007), s. 24.

⁵¹ Kyrkokansliet (2007), s. 25.

⁵² Pettersson (2016), s. 66.

omhändertagande roll i samband med krissituationer ett nytt fokus. Denna omhändertagande roll har visat sig vara central även i samband med klimatkrisen.

2.2 "Den gröna vändningen" år 1967...

I detta avsnitt kommer det ges en kort skildring av hur klimatkrisen uppfattades i Sverige och i kyrkan med fokus på år 1967. Detta år skedde nämligen stora förändringar både i Sverige och i kyrkan gällande synen på klimatkrisen. Avsikten här är inte att skildra processen på ett djupgående plan eftersom det ligger utanför uppsatsens omfång och syfte. Däremot kommer några centrala delar lyftas som berör tidiga tankemönster angående mänsklig klimatpåverkan.

2.2.1 ...i Sverige

I boken *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* använder kunskapshistorikern David Larsson Heidenblad sig av begreppet "den gröna vändningen". Begreppet syftar på den period när miljöfrågor fick större politisk, kulturell och samhällselig uppmärksamhet världen över.⁵³ I Sverige skedde denna "gröna vändning" år 1967, menar Larsson Heidenblad.⁵⁴

Människors klimatpåverkan blev aktuellt på 1940-talet i samband med att det internationellt talades om ett klimathot i nya termer. Efterkrigstiden och kärnvapenhoten gav insikter om att människan har möjlighet att förgöra sig själv. Faktorer som överbefolkning och minskade naturresurser skedde parallellt med kärnvapenhoten och påverkade miljöforskningen. Kopplingar mellan naturen och människan började växa fram och i samband med detta även frågor om hur människan påverkar klimatet. För första gången gavs det ut samlad forskning gällande dessa frågor och nådde Sverige i slutet av 40-talet.⁵⁵

Tjugo år senare, år 1967, skedde det stora genombrottet i svensk miljödebatt enligt Larsson Heidenblad. Det var nämligen då flera forskare började varna för en global katastrof som kunde kopplas till klimatförändringarna.⁵⁶ Fokuset var i första hand på mänsklighetens överlevnad, men var ännu inte någon "nationell angelägenhet". Anledningen var att Sverige,

⁵³ Larsson Heidenblad (2021), s. 12.

⁵⁴ Larsson Heidenblad (2021), s. 29.

⁵⁵ Larsson Heidenblad (2021), s. 62 – 63.

⁵⁶ Larsson Heidenblad (2021), s. 29.

ansågs det, enbart drabbades av andra länders utsläpp.⁵⁷ Det hade hur som helst sått ett frö till att mänsklighetens överlevnad var hotad och är enligt Larsson Heidenblad ett av kännetecknen för "hur den samhällsliga förståelsen av miljöproblem förändrades under genombrottsfasen".⁵⁸

Som sagt var processen som ledde fram till en ökad miljömedvetenhet i Sverige mycket komplex och är alltför omfattande för att behandlas djupgående här. Det centrala inom ramen för denna uppsats, och som jag vill peka på, är hur miljödebatten i Sverige tidigt kom att handla om människors överlevnad. Parallellt med miljödebatten skedde dessutom en debatt inom kyrkan där kristna läror kritiserades för att ha bidragit till en antropocentrisk världsbild.

2.2.2 ...i kyrkan

Först i början på 1990-talet började forskare även se religioner som en central del i arbetet med att förmedla ett hållbart levnadssätt. Den huvudsakliga uppgiften var bland annat att bidra till god moral som skulle leda till ökat engagemang i klimatfrågor. Men det var långt tidigare som religioners påverkan på klimatet började diskuteras. Ett framstående exempel är artikeln *The Historical Roots of Our Ecological Crisis* som publicerades år 1967 av historikern Lynn White Jr.⁵⁹ I denna artikel belyser professor White problemet med den antropocentriska ideologi som framför allt den kristna traditionen bidragit till. White skriver:

Christianity is the most anthropocentric religion the world has seen. [...] Christianity, in absolute contrast to ancient paganism and Asia's religions (except, perhaps, Zoroastrianism), not only established a dualism of man and nature but also insisted that it is God's will that man exploit nature for his proper ends.⁶⁰

Ett av de stora problemen handlar om relationsperspektiv gentemot naturen och att kristendomen behöver nya attityder och förebilder för att en hållbar omställning ska bli möjlig. White argumenterade utifrån två huvudargument. För det första var det en kritik mot hur västerländsk jordbruksteknologi och vetenskap använts för ett utnyttjande av naturens

⁵⁷ Larsson Heidenblad (2021), s. 30.

⁵⁸ Larsson Heidenblad (2021), s. 196.

⁵⁹ Tucker, Mary E. (2009). "Religion and Ecology: Survey of the Field." I *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion* [E-bok], s. 821 – 822.

⁶⁰ White Jr, Lynn (1967). "The Historical Roots of Our Ecological Crisis." I *Science* 155 (3767), s. 1205.

resurser.⁶¹ För det andra att den västerländska kulturen bär ett stort ansvar för klimatförändringarna då den präglas av idéer som sätter människan över naturen, vilket legitimerar exploateringen.⁶²

White såg även teknologi och vetenskap som nödvändigt i sammanhanget, men det krävdes något mer från kristna för att det skulle få någon effekt. Det skulle krävas att kristna på nytt reflekterade över sin religion och att det behövdes nya förebilder. Denna förebild såg White i Franciskus av Assisi på grund av hans ödmjuka inställning till skapelsen. För Franciskus handlade det inte om att människan skulle leva ett liv överställt djuren och naturen, utan i stället leva i harmoni.⁶³

Att White kritiserade kristendomen för att vara antropocentrisk öppnade upp för nya diskussioner. Inte minst blev bibeltolkning en viktig fråga. Det berodde på att White kritiserat just västerländsk bibeltolkning för att ha banat väg för denna antropocentrism. White fick möta motstånd för sin kritik av de som menade att Bibeln inte alls bygger på antropocentriska grunder. För att bemöta Whites kritik började bibelforskare nu försöka hitta positiva kopplingar mellan Bibeln och naturen.⁶⁴

Som kommer visa sig i nästa kapitel är användandet av bibelcitat en central del både i biskopsbrevet om klimatet och särskilt i miljömanifestet. En annan central del är att lyfta fram människans ansvar och förkasta den antropocentrism White talar om. På så sätt går det att se kopplingar mellan de tankar som fanns hos White år 1967 och hur Svenska kyrkans biskopar beskriver Svenska kyrkans roll i klimatkrisen.

2.3 Biskopsmötets klimatdokument

Avslutningsvis kommer nu den närliggande kontexten till biskopsmötets klimatdokument presenteras.

⁶¹ White Jr. (1967), s. 1204.

⁶² White Jr. (1967), s. 1205.

⁶³ White Jr. (1967), s. 1205 – 1206.

⁶⁴ Santmire, H. Paul & Cobb, John B (2006). "The World of Nature according to the Protestant Tradition." I *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, s. 132.

I samband med en ökad internationell kunskap om klimathotet gav Svenska kyrkans biskopar ut miljömanifestet *Jorden är Herrens* år 1989. De som var initiativtagare till manifestet var den tidigare nämnda biskopen i Göteborgs stift Bertil Gärtner, samt biskopen i Linköpings stift Martin Lönnebo.⁶⁵ I en artikel från TT ställer sig Lönnebo kritisk till den antropocentrism som tidigare nämnts och menar att människans uppdrag är att *förvalta* jordens resurser. I artikeln nämner han även att det som på allvar fick honom att engagera sig i miljöfrågor var ett brev från Brasilien. Landets största lutherska kyrka informerades i brevet att läget för Amazonas regnskogar var akut.⁶⁶

Tjugofem år efter att biskoparnas miljömanifest lanserades gavs *Ett biskopsbrev om klimatet* ut. Denna gång var det den dåvarande ärkebiskopen Anders Wejryd som var drivande i arbetet med att utforma biskopsbrevet. Att brevet gavs ut år 2014 beror till stor del på att det var riksdagsval i Sverige. I ett debattinlägg i *Kyrkans tidning* framgår det att biskoparna ansåg att den ökade oron kopplat till klimatförändringarna fått alltför lite utrymme på den politiska dagordningen. Med biskopsbrevet vill biskoparna utöver de politiska inslagen även bidra med ett teologiskt perspektiv i klimatkussionen. De vill även lyfta in hoppet och uppmana till miljöarbete.⁶⁷

Efter att *Ett biskopsbrev om klimatet* publicerades skulle det endast dröja fem år innan biskopsbrevet lanserades i en ny upplaga. Antje Jackelén blev ärkebiskop samma år som det första biskopsbrevet lanserades och skriver i förordet till biskopsbrevet från 2019 att klimathotet blivit allt mer påtagligt. Därför lanserades biskopsbrevet i en ny upplaga.⁶⁸

I dokumentet *Budskapsplattform för biskopsbrev om klimatfrågan* från 2019 svarar kyrkokansliet på frågor om det nyutgivna biskopsbrevet om klimatet från samma år. I dokumentet förklaras bland annat varför biskopsbrevet behövde uppdateras:

Kartan har helt enkelt ritats om. Genom en nylansering av brevet vill vi biskopar återaktualisera frågan och betona allvaret i den situation mänskligheten befinner sig i – vi befinner oss i ett nödläge.⁶⁹

⁶⁵ *Tidningarnas Telegrambyrå* (1989).

⁶⁶ Holmberg, Lillemor (1989). "Biskopar till kamp med radikalt miljömanifest." *Tidningarnas Telegrambyrå*.

⁶⁷ *Kyrkans tidning* (2014). "Vi efterlyser klarsyn och politiskt mod".

⁶⁸ Jackelén, Antje (2019). "Förord". I *Ett biskopsbrev om klimatet*, s. 6.

⁶⁹ Kyrkokansliet (2019). "Budskapsplattform för biskopsbrev om klimatfrågan" [PDF], s. 1.

Kännetecknande för den uppdaterade versionen av *Ett biskopsbrev om klimatet* är att situationens allvar betonas mer. Samtidigt har det även lagts mer fokus på andliga och existentiella frågor i biskopsbrevet.

2.4 Sammanfattning

Som visat sig i detta kapitel är förändringar gällande Svenska kyrkans samhällsfunktion kopplat till samhällsförändringar i stort. Framväxandet av tjänstesamhället är en av anledningarna till att Svenska kyrkans tjänster fortfarande är efterfrågade i samband med krissituationer. I början av 1990-talet, i nära anslutning till att biskoparnas miljömanifest skrevs, började forskare även lyfta religionens centrala roll i frågor som rörde klimatet. Då innebar religionens roll att bidra till handlingskraft på individnivå genom att vara goda förebilder. Men det var redan år 1967 som miljöfrågor fick sitt stora genombrott i Sverige och i kyrkan. Det började nu talas om att det rör sig om en kris och att kristendomen varit bidragande till denna genom en antropocentrisk ideologi. Spår av dessa historiska händelser finns i Biskopsmötets klimatdokument som kort presenterades och som vidare kommer analyseras.

3. Analys

I detta kapitel kommer uppsatsens empiriska material analyseras utifrån uppsatsens metoder. Här presenteras det som framkommit av de kodningar som genomförts av dokumenten utifrån de teman som valts ut utifrån uppsatsens frågeställningar. Det empiriska materialet analyseras i kronologisk ordning från det tidigaste dokumentet till det senaste och inleds med en kort beskrivning av dokumentets disposition. Kapitlet avslutas med en sammanfattning av analysens resultat.

3.1 Jorden är Herrens - ett miljömanifest från Svenska kyrkans biskopar 1989

Manifestet inleds med att beskriva det då aktuella läget i Amazonas. Faktorer som bränder orsakade av människor och skövling av urskogen har gjort att Brasiliens största kyrka bett om hjälp från bland annat Svenska kyrkan, vilket ligger till grund för manifestets utformning.⁷⁰

⁷⁰ Biskopsmötet (1989). *Jorden är Herrens: ett miljömanifest från Svenska kyrkans biskopar 1989*, s. 3.

Efter inledningen följer tre huvudsakliga avsnitt som behandlar Svenska kyrkans ansvar i miljöfrågor, en beskrivning av det aktuella läget globalt sett och människans ansvar, samt hur detta kopplas till aktuella frågor i Sverige. Kopplingarna biskoparna ser mynnar ut i förslag på konkreta åtgärder till privatpersoner, beslutsfattare samt till olika yrkesgrupper i Sverige. Till förslagen hör även konkreta åtgärder som Svenska kyrkans medarbetare uppmanas arbeta med för att bidra till en klimatomställning. Avslutningsvis följer biskoparnas framtidsvisioner och en hoppfull uppmaning i det fortsatta arbetet.

3.1.1 Biskopsmötets mål med manifestet

Redan i miljömanifestets inledning framgår det att biskoparnas mål är att vara med i den pågående samhällsdebatten som rör miljöfrågor. Samhällsengagemanget märks tydligt i slutet av manifestet där de vill påverka politiska beslut genom att, i det här fallet, engagera Sveriges regering i miljöfrågor samt visa på hur en klimatomställning kan se ut i praktiken.⁷¹

Biskoparna vill även att Svenska kyrkan ska öka sin kompetens i miljöfrågor för att kunna vara med och fatta framtida beslut. I manifestet finns därför mål som riktar sig mer internt. Ett av dessa mål handlar om att ta ställning i miljödebatten som "kyrka och kristenhet" och grundar sig på en tidigare passivitet som biskoparna vill motverka. Biskoparna ser manifestet som ett sätt att motarbeta denna passivitet och presenterar innehållet som ett pågående arbete, och inte som några slutgiltiga ståndpunkter.⁷²

Hit hör en vilja att bygga upp kompetens inom Svenska kyrkan för att på så sätt öka Svenska kyrkans trovärdighet i miljödebatten. Men som nämns i manifestets inledning är det inte det ekologiska budskapet som är det centrala i biskoparnas bidrag, menar de, utan det *bibliska*.⁷³ Detta bibliska bidrag märks tydligast i manifestets första del där biskoparna använder sig av bibelcitater för att förankra kristen tro och miljöengagemang. Ett annat mål som visar sig tidigt i manifestet är att kyrkor världen över ska engagera sig i miljöfrågor där kyrkorna uppmanas till att intensivt arbeta för exempelvis fred och rättvisa.⁷⁴ Dessutom handlar det om att förmedla en bild av att människan inte står över naturen och i stället värna om jordens

⁷¹ Biskopsmötet (1989), s. 28.

⁷² Biskopsmötet (1989), s. 3 – 4.

⁷³ Biskopsmötet (1989), s. 3.

⁷⁴ Biskopsmötet (1989), s. 4.

resurser på ett hållbart sätt, vilket jag har anledning att återkomma till längre fram i detta kapitel.

De mål som framkommer i manifestet grundar sig alltså på en vilja att Svenska kyrkan ska bli mer synlig i samhällsdebatten i samband med att miljöfrågor fått ett allt större fokus världen över. Biskoparna visar sitt unika inspel i debatten genom att bidra med bibliska förankringar på miljöfrågor. Utöver detta märks samhällsengagemanget genom de konkreta uppmaningar som presenteras i slutet av manifestet.

3.1.2 Svenska kyrkans bidrag ur ett krishanteringsperspektiv

När manifestet lästes utifrån ett krishanteringsperspektiv framkommer det att begreppet "miljökris" enbart förekommer på ett ställe. Manifestet använder främst ordet "kris" när det talas om ekonomiska situationer i utvecklingsländer samt om vattenföroreningar. Som nämntes i uppsatsens föregående kapitel kan det konstateras att både kunskapen om klimatförändringarnas konsekvenser och Svenska kyrkans förväntade funktion i krissituationer såg betydligt annorlunda ut jämfört med idag. Trots att krisbegreppet inte används frekvent i manifestet har det ändå börjat användas i samband med en ökad kunskap om klimatförändringarnas konsekvenser. Men eftersom krisbegreppet används så sällan i manifestet undersöktes i stället hur Svenska kyrkan skildras som en offentlig resurs, baserat på Petterssons teori.

Ett exempel på hur Svenska kyrkan fungerar som offentlig resurs märks genom att biskoparna bidrar med information angående miljöfrågor. Manifestets två resterande delar informerar om hur klimatsituationen ser ut både internationellt och nationellt. De globala perspektiven behandlas under rubriken "Jordens anrop och mänsklighetens ansvar". Denna del består av nio "konkreta områden" där biskoparna vill visa sitt ställningstagande och ansvar.⁷⁵ I slutet på varje område följer biskoparnas förslag på åtgärder som knyter an till det tema som behandlats. Ett av dessa områden som tas upp är "Klimatet" där det bland annat konstateras att planetens klimat förändras "i oroväckande snabb takt". Här nämns koldioxidutsläpp som den största orsaken till klimatförändringarna. Biskoparna efterfrågar

⁷⁵ Biskopsmötet (1989), s. 12.

åtgärder som användande av förnybara energikällor och uppmanar till större uppmärksamhet på miljökonsekvenserna.⁷⁶

Som tidigare nämnts var miljöhotet redan på 40-talet kopplat till ökade kärnvapenhot, och under rubriken "Vapen" skriver biskoparna följande:

Det finns många och nära samband mellan miljöförstöring och krig. Ett stort kärnvapenkrig mellan supermakterna skulle radikalt och snabbt förändra livsvillkoren på vår planet. [...] Tidigare fruktade människan sin egen död, nu kan hon känna fasa inför människosläktets och historiens undergång.⁷⁷

Det som biskoparna nämner här knyter an till den förändrade syn på krissituationer som ligger nära en ökad oro inför klimatförändringarnas konsekvenser.

Nästa del har rubriken "Närliggande frågor i Sverige" och där lyfter biskoparna sju områden där Sverige kan minska både globala och nationella "miljöskador".⁷⁸ Dessa områden kopplas inte explicit till Svenska kyrkans särskilda uppdrag utan fokus ligger i stället på att visa var biskoparna menar att det behövs konkreta åtgärder. Förslagen på åtgärder leder in på konkreta råd och uppmaningar till Sveriges befolkning. På så sätt kan manifestet ses som ett krisberedskapsdokument både för allmänheten och för medarbetare i Svenska kyrkan.

3.1.3 Svenska kyrkans identitet

Svenska kyrkans identitet märks tydligast i manifestets första del. Här förankras Svenska kyrkans uppdrag i miljöarbetet och beskrivs utifrån fyra kategorier: *helheten, heligheten, skönheten och försoningen*.⁷⁹ Det som behandlas under dessa rubriker påminner mycket om det Lynn White eftersträvade i sin artikel, nämligen att motverka antropocentrismen. I manifestet står det att människan har en särskild uppgift, men att denna uppgift nu handlar om att vårda naturen i stället för att exploatera den.⁸⁰ Kopplingen till White märks också när de skriver:

⁷⁶ Biskopsmötet (1989), s. 13.

⁷⁷ Biskopsmötet (1989), s. 18.

⁷⁸ Biskopsmötet (1989), s. 21.

⁷⁹ Biskopsmötet (1989), s. 5.

⁸⁰ Biskopsmötet (1989), s. 6 – 7.

Vi får inte med vår moderna teknikkultur på några hundra år förbruka det arv av naturtillgångar som universum har gett oss under miljard år. De som kanske bor på jorden om 1000 år har samma rätt som vi.⁸¹

Svenska kyrkans identitet beskrivs som en tjänande resurs och som en strävan efter att vara en del av samhället. Däremot är det inte mycket fokus på gudstjänsten, vilket Per Pettersson menar har varit kärnan i Svenska kyrkans identitet. Under rubriken "Kyrkan som miljörelse" kopplas ett miljöengagemang exempelvis till sakramenten dopet och nattvarden, men inte att gudstjänsten som sådan skulle ha en särskild plats i sammanhanget.⁸²

Det går ändå att se spår av att människors inställning till religion är under förändring och att Svenska kyrkan måste anpassa sig till samhällsförändringarna. Ett konkret exempel är en punkt där biskoparna skriver: "Kyrkan skall ... trösta och ge inspiration då människor drabbas av missmod och trötthet i miljöarbetet."⁸³ De anser även att Svenska kyrkan ska fungera som den "Sårade hjälparen" i samhället. Det innebär att Svenska kyrkan ska vara närvarande när människan drabbas av kriser. Biskoparna fortsätter med ett konstaterande att "framtidens människa" endast vill "lyssna till den som själv låtit sig drabbas av tidens svåra frågor om tro och hopp i en till synes gudsövergiven värld".⁸⁴ Här märks det att biskoparna tar hänsyn till religionens förändrade ställning i det moderna samhället och ser en utveckling där Svenska kyrkan ska fungera som en form av medmänniska.

Det som prioriteras i manifestet ligger mer på samhällsinformation och inte minst hur Svenska kyrkan vill vara en naturlig röst i miljöfrågor. Ur detta perspektiv är Svenska kyrkans identitet starkt präglad av att vara tjänande och omhändertagande i samhället.

3.2 Ett biskopsbrev om klimatet (2014)

Själva biskopsbrevet är uppdelat i fem huvudkapitel som på olika sätt behandlar det då aktuella kunskapsläget angående klimatförändringarna. Fokus är huvudsakligen på hur klimatförändringarna påverkar människor och vice versa. Vidare handlar det om vad Svenska kyrkan kan bidra med för att förhindra att läget förvärras. Ett förord av den dåvarande

⁸¹ Biskopsmötet (1989), s. 6.

⁸² Biskopsmötet (1989), s. 10 – 11.

⁸³ Biskopsmötet (1989), s. 29.

⁸⁴ Biskopsmötet (1989), s. 9.

ärkebiskopen Anders Wejryd inleder biskopsbrevet som kortfattat ger en överblick över vad som motiverat biskoparna att formulera brevet. Därefter följer en inledning som sammanfattar biskopsbrevets disposition. I det första kapitlet sammanfattas kunskapsläget följt av kapitel två som ger en bakgrund till en förändrad syn på människans förhållande till klimatet. Detta leder in på kapitel tre som tar upp Svenska kyrkans bidrag genom att bland annat uppmana till politiska beslut, använda sig av tidigare erfarenheter kopplat till krishantering, samt bidra med hopp. Det fjärde kapitlet har en mer teologisk och biblisk prägel där klimatet kopplas till kristen tro. Även interreligiösa och ekumeniska samarbeten lyfts i kapitlet. Det femte och sista kapitlet är en slags sammanfattning av biskopsbrevets viktigaste budskap samt förslag till fortsatt arbete. Biskopsbrevet avslutas med uppmaningar till Svenska kyrkan, till allmänheten och nationella beslutsfattare, samt uppmaningar som riktar sig till internationella beslutsfattare och kyrkoledare.

3.2.1 Biskopsmötets mål med brevet

De mål som går att skönja i biskopsbrevet liknar de som finns i miljömanifestet från 1989. Det är fokus på att visa vad Svenska kyrkan bidrar med ur ett samhällsperspektiv som framgår av biskoparnas egen formulering i biskopsbrevet:

Med detta biskopsbrev vill vi visa att det utifrån en kristen livssyn även inför klimatutmaningen finns vägar framåt som förenar sakkunskap med ett starkt hopp. Det är vår avsikt att det ska bidra till att frigöra den så nödvändiga goda handlingskraften både individuellt och kollektivt.⁸⁵

Genom att förmedla aktuell vetenskaplig fakta om klimatförändringarna visar biskoparna sitt samhällsansvar i biskopsbrevet. Svenska kyrkans ansvar är även att bidra med hopp utifrån de kunskaper som då rådde om klimatfrågan, utifrån biskoparnas formulering. Hoppet som biskoparna vill förmedla innebär att peka på det som fortfarande är möjligt att göra och är en av de mest centrala delarna i biskopsbrevet. Bland annat skriver de att hoppet "är en av de starkaste krafter som finns för förändring".⁸⁶

I biskopsbrevet märks även Svenska kyrkans bidrag genom att ett politiskt ledarskap efterlyses, samt att de ser att Svenska kyrkan har en särskild roll i samband med miljöfrågor. Båda dessa perspektiv behandlas ingående i brevets tredje kapitel. I inledningen av kapitlet

⁸⁵ Biskopsmötet (2014), s. 87.

⁸⁶ Biskopsmötet (2014), s. 51.

konstateras att de politiska beslut som togs när brevet författades inte var tillräckliga för att förändra situationen, varken i Sverige eller internationellt. Därför efterlystes ett tydligare politiskt ledarskap och Svenska kyrkan tog här konkret ställning i fråga om Sveriges utsläpp.⁸⁷ Att efterlysa ett starkare politiskt engagemang var som tidigare nämnts en central del till varför biskopsbrevet lanserades. Därför framställs det som ett tydligt mål även i själva biskopsbrevet.

3.2.2 Svenska kyrkans bidrag ur ett krishanteringsperspektiv

Ur ett krishanteringsperspektiv märks Svenska kyrkans särskilda roll när biskoparna behandlar det som benämns som "existentiell oro". Den existentiella oron som nämns grundar sig på statistik som visar att klimatrelaterade frågor tillhör den kategori svenska folket oroar sig mest över, och att statistiken döljer många av de känslor som kan uppstå i samband med klimatförändringar. Det grundar sig på att kriser i samband med ett förändrat klimat kan innefatta flera olika faktorer som exempelvis översvämningar, jordbävningar, brist på livsmedel etcetera. Men det kan även handla om oro kopplat till känslor av att det görs för lite i arbetet med att förhindra klimatkrisen.⁸⁸

Biskoparna lyfter att frågor som rör klimatet är svårhanterade då frågorna både är konkreta och diffusa på samma gång.⁸⁹ Det som uttrycks som mest svårhanterat är vilka konkreta åtgärder som behöver göras. Frågorna blir därför diffusa då det kan vara svårt som individ att veta vad som behöver göras samt att det kan vara svårt att se resultat på kort sikt. Samtidigt blir frågorna om vad som behöver göras konkreta då klimatförändringarna kommer få konsekvenser för nästkommande generationer. Biskoparna konstaterar även att oron förstärks av ett bristande politiskt engagemang och blir ytterligare en uppmaning till politiska ledare att agera i miljöfrågor.⁹⁰

Som kyrka och organisation ska Svenska kyrkan fungera som en plats dit människor kan vända sig för att få hjälp med att hantera sin oro, menar biskoparna. I biskopsbrevet kopplas därför klimatkrisen till Svenska kyrkans arbete i krissituationer. De nämner att det går att

⁸⁷ Biskopsmötet (2014), s. 38.

⁸⁸ Biskopsmötet (2014), s. 41.

⁸⁹ Biskopsmötet (2014), s. 41.

⁹⁰ Biskopsmötet (2014), s. 41 – 42.

använda sig av erfarenheter inom just krishantering trots att klimatförändringarna utgör en speciell kris. Biskoparna skriver:

Självvårdare har tillsammans med vårdpersonal och psykologer stor erfarenhet av att möta människor i akut kris och sorg. Klimatkrisen är i och för sig inte den sortens akuta och personliga kris som följer på en plötslig och oväntad händelse: successivt har vi förstått mer av dess räckvidd och av vårt medansvar genom vårt sätt att leva.⁹¹

Utifrån de erfarenheter Svenska kyrkan har när det kommer till att hjälpa människor i kris, har biskoparna valt att lyfta sex begrepp "och använda dem för att beskriva hur klimathotet idag hanteras av den enskilde och av samhället". Dessa begrepp är *förnekelse, flykt, vrede, depression, idealisering* och *köpslående*.⁹² Utifrån dessa begrepp belyser biskoparna olika känslor och reaktioner kopplat till klimathotet. Det som berörs är bland annat försvarsmekanismer som att vägra inse allvaret och att idealisera samtiden, depression som grundar sig i känslor av hopplöshet för att nämna några exempel. Ur ett krishanteringsperspektiv landar biskoparna i en hoppfull vision om möjligheten att tillsammans vända oro till hopp genom samtal. Här menar de att Svenska kyrkan har "en ofrånkomlig roll som en plats där alla viktiga frågor har en hemvist".⁹³

Efter att dessa begrepp presenterats landar biskoparna i vikten av att det förs dialoger för att på så sätt komma vidare i arbetet med miljöfrågor. De poängterar därför vikten av att både Svenska kyrkan såväl som bland annat präster och diakoner bearbetar frågorna. Syftet är att de ska bli bättre rustade till att hantera exempelvis klimatångest på ett självvårdande plan.⁹⁴

Biskoparna kommer sedan in på frågan om *ansvar* och trycker på att det både är ett individuellt och ett gemensamt ansvar som kommer med klimatförändringarna. Här handlar det mest om praktiska ansvar som att påverka demokratiska beslut och använda resurser och tillgångar på ett ansvarsfullt sätt. Det handlar med andra ord om att bli medveten om sin egen påverkan på klimatet.

⁹¹ Biskopsmötet (2014), s. 42; 44.

⁹² Biskopsmötet (2014), s. 44.

⁹³ Biskopsmötet (2014), s. 47.

⁹⁴ Biskopsmötet (2014), s. 46.

3.2.3 Svenska kyrkans identitet

Liksom i miljömanifestet från 1989 vill biskoparna påverka politiker att ta ställning i miljöfrågor. Svenska kyrkans självförståelse i det svenska samhället är fortfarande stark utifrån detta perspektiv. Trots att Svenska kyrkan sedan länge separerats från staten är biskoparna fortfarande med och påverkar politiska beslut. I brevet märks det bland annat genom att biskoparna riktar kritik mot ett bristande politiskt ledarskap och vilka konsekvenser det för med sig.

I brevet har det nu börjat talas om en mer explicit krissituation, men att klimatkrisen är en speciell sorts kris. Ändå finns det en vilja att ta vara på Svenska kyrkans erfarenheter i fråga om krishantering då klimathotet även får psykologiska konsekvenser för människor. Här blir Svenska kyrkans roll som offentlig resurs tydlig.

Sammanfattningsvis framställs Svenska kyrkan som en naturlig del av Sveriges samhälle genom att tydligt ta ställning i politiska frågor, men även finnas till för människor som befinner sig i kris.

3.3 Ett biskopsbrev om klimatet (2019)

Dispositionen i biskopsbrevet är i princip identisk med den i *Ett biskopsbrev om klimatet* från 2014. Det som har tillkommit är att det lagts till en bön för klimatet efter förordet. Däremot har det skett en hel del förändringar i själva kapitlet och det har blivit än mer fokus på interreligiösa och ekumeniska samarbeten. Det ökade fokuset märks genom att det tillkommit en ny underrubrik i det femte kapitlet med namnet "Religionerna och klimatet." Under denna rubrik behandlas både ekumeniska och interreligiösa perspektiv, och biskoparna konstaterar att "religiösa aktörer som uttalar sig och agerar tillsammans i klimatfrågor kan bidra med andra perspektiv än många andra aktörer som engagerar sig i klimatfrågan".⁹⁵ Ett annat exempel märks i de uppmaningar som förekommer i slutet av brevet, där det nu är sex punkter i stället för två som riktar sig "till kyrkoledare världen över".⁹⁶

Eftersom det finns stora likheter med *Ett biskopsbrev om klimatet* från 2014 kommer inte denna del vara lika omfattande som de två tidigare.

⁹⁵ Biskopsmötet (2019), s. 90.

⁹⁶ Biskopsmötet (2019), s. 98.

3.3.1 Biskopsmötets mål med brevet

En central anledning till att biskopsbrevet om klimatet gavs ut på nytt är att läget blivit mer kritiskt. Men det är också en uppdatering som visar på att mer görs för klimatet och att fler politiker engagerat sig i miljöfrågor. Målet med biskopsbrevet är således att visa på det ökade allvaret, men även att bidra med hopp genom att fokusera på klimatkrisens existentiella och andliga karaktär.⁹⁷

Det har även blivit ytterligare fokus på Svenska kyrkans internationella arbete genom Act Svenska kyrkan. Ett av de huvudsakliga syftena med Act Svenska kyrkans arbete är att synliggöra de som drabbas i andra länder och därmed viljan att hjälpa till.⁹⁸ Det har med andra ord skett ytterligare förändringar ur ett internationellt perspektiv.

3.3.2 Svenska kyrkans bidrag ur ett krishanteringsperspektiv

I biskopsbrevet från 2019 är det tydligt att det talas om klimatet som en kris. Det talas exempelvis nu betydligt mer omfattande om "klimatkrisen" i biskopsbrevet från 2019 där det nämns trettionio gånger, jämfört med 2014 där det nämns åtta gånger. Ur ett krishanteringsperspektiv handlar det om att bidra med uppdaterad information angående klimatkrisen samt vad som har gjorts sedan det första biskopsbrevet lanserades. Som nämndes i bakgrundskapitlet är en av Svenska kyrkans centrala funktioner ur ett krishanteringsperspektiv just att bidra med aktuell information. Utifrån det perspektivet är själva lanserandet av en uppdaterad version av *Ett biskopsbrev om klimatet* en slags krishantering i sig.

I biskopsbrevet konstateras även att det sedan 2014 blivit ett större intresse för de psykologiska aspekter klimatkrisen för med sig, samt att kunskapen inom området ökat.⁹⁹ Vad som framgår av biskopsbrevet har det inte från Svenska kyrkans håll skett några förändrade åtgärder för att hantera psykologiska konsekvenser av klimatkrisen. När klimatkrisen kopplas till Svenska kyrkans erfarenheter av att möta människor i kris är det i princip helt oförändrat sedan versionen från 2014.

⁹⁷ Jackelén (2019), s. 6.

⁹⁸ Biskopsmötet (2019), s. 45.

⁹⁹ Se not 48 i *Ett biskopsbrev om klimatet* (2019) på sid. 106.

3.3.3 Svenska kyrkans identitet

Sedan den första upplagan av biskopsbrevet lanserades 2014 har det fram till 2019 hunnit hända en hel del i arbetet med klimatfrågor. Ett exempel på det fortsatta arbetet med klimatfrågor är att det blivit ett större politiskt engagemang och att Parisavtalet slutits. Det som betonas mer är andliga och existentiella perspektiv. Utöver att uppmana politiker och samhällsmedborgare att ta ansvar för klimatet, är det större fokus på Svenska kyrkan som en världsvid kyrka. Perspektivet behandlas även i biskopsbrevet från 2014, men då mer som målsättningar och att arbetet med interreligiösa och ekumeniska samarbeten var i gång. I den andra upplagan redovisas konkreta exempel på vad arbetet lett fram till. Ett sådant exempel är att gudstjänsten lyfts fram mer:

Ett ökande antal kyrkor jorden runt ansluter sig till idén att göra tiden mellan 1 september och 4 oktober till Skapelsetid genom att fira gudstjänster och utforma andra aktiviteter kring skapelsen och vårt förhållande till den. I en globaliserad värld hjälper lokala gudstjänster kring de globala frågorna oss att förstå och knyta an till den skapelse som ger liv åt alla.¹⁰⁰

Att det från Svenska kyrkans håll sker ett ökat interreligiöst och ekumeniskt engagemang visar sig även genom att biskopsbrevet gavs ut på engelska. På Svenska kyrkans hemsida står det bland annat följande om översättningen: "Svenska kyrkan vill genom denna översättning nå våra internationella och ekumeniska samarbetspartners."¹⁰¹

3.4 Analysens resultat

Genom den här analysen har det framkommit att Svenska kyrkan successivt använder sig mer av sina erfarenheter i krishantering i samband med sitt miljöengagemang. I miljömanifestet motiverade biskoparna sitt engagemang med fokus på "det bibliska budskapet" och kopplade på så sätt sitt miljöengagemang till kristen tro. Redan i detta klimatkodokument gavs det information om klimatläget samt konkreta uppmaningar till allmänheten och beslutsfattare. Det huvudsakliga målet var att Svenska kyrkan skulle bli en naturlig del i samband med att miljöfrågor blev mer aktuella.

¹⁰⁰ Biskopsmötet (2019), s. 90.

¹⁰¹ "Nu finns 'Ett biskopsbrev om klimatet' på engelska" (2020). Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/nyheter/nu-finns-ett-biskopsbrev-om-klimatet-pa-engelska> (Hämtad 2021-11-02).

I *Ett biskopsbrev om klimatet* från 2014 var det också ett stort fokus på samhällsinformation och även här kopplas aktuell forskning till kristendom. Syftet med biskopsbrevet var att motivera politiker till att göra klimatet till en valfråga och visar på Svenska kyrkans fortsatta aktualitet i Sverige. Precis som i miljömanifestet avslutas biskopsbrevet med konkreta uppmaningar till allmänheten och beslutsfattare.

I *Ett biskopsbrev om klimatet* från 2019 handlar det mer om ett andligt och existentiellt perspektiv på klimatkrisen som grundar sig på en ökad kunskap om krisens psykologiska påverkan på människor. Det har även blivit ett större fokus på ekumeniska och interreligiösa samarbeten vilket bland annat visar sig genom Act Svenska kyrkans arbete. Det andliga fokuset visar sig genom att det utformats en bön för klimatet och att en "Skapelsetid" införts.

Ur ett sekulariseringsperspektiv märks det redan i miljömanifestet att Svenska kyrkans relation till samhället är under förändring. Samtidigt är Svenska kyrkans påverkan på politiska beslut i princip oförändrad i de olika dokumenten, trots att relationen till staten förändrats. Samtliga klimatdokument har likheter med Svenska kyrkans krisberedskapsdokument. Likheterna är att biskoparna ger stort utrymme åt information om klimatkrisen samt ger konkreta förslag på åtgärder. Utifrån detta perspektiv kan alltså själva *utgivandet* av klimatdokumenten ses som en krisåtgärd från biskoparnas sida.

4. Diskussion

Med utgångspunkt i Thurfjells teori handlar sekulariseringen i Sverige inte om ett försvinnande av religionen, utan förändrade attityder gentemot den. Till denna diskussion är ett annat perspektiv Thurfjell lyfter intressant, nämligen att Svenska kyrkan har en naturlig plats i samhället som kan kopplas till ett "postkristet habitus". Som nämndes i uppsatsens teoridel handlar "habitus" i sammanhanget om en djupt förankrad protestantisk tradition som omedvetet kan påverka vår förståelse av omvärlden. Perspektiven Thurfjell ger kan förklara varför Svenska kyrkans tjänster ses som en självklarhet i samband med just kriser.

Svenska kyrkan har med andra ord en stabil grund att bygga vidare på i samband med krishantering och biskopsbreven används som ett sätt att nå ut till allmänheten i dessa situationer. För det är tydligt att biskopsbreven om klimatet riktar sig till allmänheten och att

de är anpassade till en sekulariserad kontext. *Ett biskopsbrev om klimatet* från 2019 inleds exempelvis med ett uttalande från en person som läst biskopsbrevets utkast och konstaterar: "jag är själv inte av troende natur, men är fascinerad över hur detta griper tag i mig ändå."¹⁰² Citatet sätter fingret på hur en religiös organisation fortfarande blir relevant i ett sekulariserat samhälle. Trots att intresset för Svenska kyrkans gudstjänster minskat, hittar Svenska kyrkan nya sätt att bli relevant på i samhället.

Som framkom i *Ett biskopsbrev om klimatet* från 2019 har gudstjänsten marginellt ökat fokus jämfört med *Ett biskopsbrev om klimatet* från 2014. Detta sker, som nämndes i föregående kapitel, genom det ekumeniska initiativet "Skapelsetid" där just gudstjänsten spelar en central roll.¹⁰³ Att gudstjänsten fått mer utrymme kopplat till klimatfrågor är enligt mig en god början, men frågan är om inte mer behöver göras? Räcker det med att enbart en månad per år ägnas åt "Skapelsetid"? Kopplat till frågan om Svenska kyrkans identitet och trovärdighet är frågan ändå värd att ställas. Som Anders Per Lundbergs studie visar är en av de stora utmaningarna för Svenska kyrkans identitet i ett sekulariserat samhälle att vara aktuell utåt i samhället, där Svenska kyrkans miljöengagemang är ett tydligt exempel på detta.

Samtidigt har religiös praktik inte minskat i allmänhet i ett senmodernt Sverige, vilket Hornborgs forskning visar. Det som ändrats är det religiösa utövandet som tar sig nya uttryck samt sker på andra platser än exempelvis i en kyrka. I samband med detta har det religiösa blivit mer individcentrerat då det är den enskildes behov som står i fokus. Men Hornborgs forskning visar även på något annat – nämligen hur centralt det rituella är i sammanhanget. Här har en religiös organisation som Svenska kyrkan en stor möjlighet att göra skillnad. Mycket görs redan, bland annat genom att det genomförts en pilgrimsvandring för klimatet. Vandringen började i Vadstena och slutade i Glasgow där ett klimattoppmöte hölls 2021.¹⁰⁴ Detta är bara ett av många exempel på engagemang kopplat till klimatet där det rituella har en central funktion. Som nämndes i bakgrundskapitlet har det sedan tidigare lyfts att ritualer fyller en viktig funktion i samband med krissituationer. Det handlar då i synnerhet om att gemensamt hantera känslor av oro och sorg, vilket på senare tid även blivit aktuellt kopplat till klimatkrisen.

¹⁰² Jackelén (2019), s. 5.

¹⁰³ "Skapelsetid." (u.å). Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/skapelsetid> (Hämtad 2021-11-18).

¹⁰⁴ "Pilgrims walk for future" (u.å). Svenska kyrkan. <https://www.svenskakyrkan.se/vaxjostift/pilgrims-walk-for-future> (Hämtad 2021-11-18).

Det finns således mycket som pekar på att hantering av krissituationer är till Svenska kyrkans fördel i dagens Sverige. Svenska kyrkans krishantering blir ett sätt att motverka en "historisk glömska" som Ninna Edgardh menar är en konsekvens av sekulariseringen. Edgardh ser en risk att samhällets värderingar bryts när relationen mellan Svenska kyrkan och medborgarna försvagas.¹⁰⁵ Edgardhs perspektiv hänger ihop med det "postkristna habitus" Thurffjell talar om. Men det är samtidigt i samband med krissituationer Svenska kyrkans tjänster efterfrågas och har där en särställning i samhället. Utifrån detta perspektiv kan således själva krishanteringen ses som en motvikt mot en "historisk glömska" och därmed gynna Svenska kyrkan i ett sekulariserat Sverige.

Av analysen framkom det att Svenska kyrkans biskopar strävar efter att göra Svenska kyrkan fortsatt aktuell både i Sverige och internationellt. Detta är i sig inte något nytt utan som nämndes i bakgrundskapitlet har Svenska kyrkans identitet varit under förändring under lång tid och kan kopplas till samhällets förändringar i stort. Att gudstjänstdeltagandet i Svenska kyrkan ständigt minskar betyder inte att Svenska kyrkans relevans minskar i samhället. Exempelvis tar biskoparna plats på den politiska arenan genom biskopsbrevet där *Ett biskopsbrev om klimatet* från 2014 var ett aktivt bidrag i valrörelsen samma år. Ur ett sekulariseringsperspektiv är således Svenska kyrkans miljöengagemang ett exempel på religionens förändrade funktion i samhället där den religiösa organisationens tjänster fortfarande efterfrågas.

5. Slutsats

Det som kommit fram av min undersökning är att det som presenteras i Svenska kyrkans biskopsbrev om klimatet och i miljömanifestet tycks ha många likheter med Svenska kyrkans krisberedskapsdokument. Det handlar då främst om att ge ut viktig samhällsinformation kopplat till klimatkrisen och visa på hur Svenska kyrkan använder sina resurser och erfarenheter i arbetet med en klimatomställning. Att biskoparna gav ut ett miljömanifest 1989 är inte konstigt med tanke på det ökade fokus miljöfrågor fått redan tjugo år tidigare både internationellt och i kyrkan. Dessutom var Svenska kyrkan fortfarande en del av staten och var därför en naturlig del av samhället. Av analysen framkom det även att Svenska kyrkan

¹⁰⁵ Edgardh (2019), s. 155 – 156.

fortfarande har stort inflytande som bland annat märktes genom den politiska påverkan som *Ett biskopsbrev om klimatet* från 2014 syftade till.

I upplagan från 2019 var det mer fokus på "andliga och existentiella" perspektiv där interreligiösa och ekumeniska samarbeten blir mer framträdande. Till detta hör även att det nu börjat utformas gudstjänster med fokus på klimatet. Utifrån analysens resultat kan således uppsatsens första frågeställning besvaras. Skillnaderna mellan klimatdokumenten ur ett krishanteringsperspektiv kan förklaras genom att själva förståelsen av vad en kris innefattar förändrats mellan dessa år, samt att kunskapen om klimatförändringar ökat drastiskt.

För att besvara uppsatsens andra frågeställning följdes analysen av en diskussion där analysens resultat diskuterades ur ett religionssociologiskt perspektiv. Fokuset var här på Svenska kyrkans identitet i ett sekulariserat samhälle. Detta perspektiv diskuterades utifrån David Thurfjells teori om ett "postkristet habitus" som kopplades till Petterssons teori om Svenska kyrkan som offentlig resurs. Pettersson konstaterar att Svenska kyrkans tjänster ses som en självklarhet i samband med kriser och katastrofer, vilket är intressant med tanke på att Sverige ses som ett av världens mest sekulariserade länder. Men med tanke på att klimatkrisen tidigt kom att handla om mänsklighetens överlevnad, samtidigt som Svenska kyrkan länge haft auktoritet när det kommer till existentiella frågor, är det inte så konstigt.

I samband med att det blivit en allt större religiös mångfald i Sverige får Svenska kyrkan en förändrad roll i samhället. Av det som framkommer i Biskopsmötets klimatdokument är Svenska kyrkans identitet under ständig förändring men görs aktuell i samband med krissituationer, vilket visar på hur mångsidig frågan om sekularisering är.

6. Avslutande reflektioner och perspektivering

6.1 Avslutande reflektioner

En central del i denna uppsats har varit Svenska kyrkans roll i samband med klimatkrisen. Eftersom temat är mycket brett har det därför krävts en hel del avgränsningar. Jag har med anledning av detta funnit att en kvalitativ tematisk textanalys hjälpt mig hålla fokus genom uppsatsens olika delar. Med hjälp av metoden har jag kunnat analysera mitt empiriska

material utifrån samma förutsättningar. Metoden har underlättat när de olika dokumentens innehåll jämförts med varandra. Denna metod har även varit användbar då de teman som valts med hjälp av metoden utgått från uppsatsens frågeställningar. På så sätt har jag kunnat fokusera på det innehåll i uppsatsens empiriska material som varit relevant och välja bort sådant som inte varit nödvändigt för att besvara uppsatsens frågeställningar.

Eftersom frågeställningarna utgått från det som står i uppsatsens empiriska material har textanalys varit ett relevant metodval. Om syftet med uppsatsen skulle varit att exempelvis undersöka hur klimatdokumenten används i praktiken, hade textanalysen kompletterats med antropologiska metoder i form av intervjuer eller enkätundersökningar. För en kritik som ofta riktas mot textanalyser är att *upplevd* religion inte kommer fram på samma sätt som genom antropologiska metoder. På grund av uppsatsens omfång och syfte har jag behövt avgränsa mig till att enbart använda mig av textanalys som metod.

Under arbetsprocessens gång har det uppstått nya infallsvinklar som hade varit intressanta att ta med i uppsatsen. Ur ett religionssociologiskt perspektiv hade det exempelvis varit intressant att ta med ett globaliseringsperspektiv och hur ett sådant märks i analysen. Krishantering i samband med klimatförändringar skulle kunna kopplas till en ökad medvetenhet om hur människor världen över påverkas av den globala uppvärmningen. Till exempel var en av anledningarna till att miljömanifestet formulerades 1989 baserat på situationen i Brasilien, och i biskopsbrevet om klimatet från 2019 blev det mer fokus på internationell krishantering genom Act Svenska kyrkan.

Det finns med andra ord flera perspektiv som kan undersökas vidare utifrån uppsatsens resultat och det har i denna uppsats endast skrapats på ytan. Utifrån uppsatsens resultat har det däremot lagts en grund till hur Svenska kyrkans klimatarbete kan förstås ur ett krishanteringsperspektiv, vilket leder oss in på ett avslutande förslag till fortsatt forskning.

6.2 Perspektivering

I denna uppsats har det framgått att Svenska kyrkans biskopar ser kopplingar mellan klimatkrisen och Svenska kyrkans funktion i krissituationer. Utifrån analysens resultat hade det därför varit intressant att i ett framtida arbete analysera Biskopsmötets klimatdokument tillsammans med de dokument Svenska kyrkan gett ut som behandlar Svenska kyrkans

krisberedskap. Syftet med ett sådant arbete skulle kunna vara att ytterligare fördjupa kopplingarna mellan Svenska kyrkans arbete med miljöfrågor och krishantering. Finns det exempelvis ett behov av att utveckla Svenska kyrkans handbok i krishantering till att även innefatta miljöfrågor?

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Biskopsmötet (2019). *Ett biskopsbrev om klimatet*. Uppsala: Svenska kyrkan.

Biskopsmötet (2014). *Ett biskopsbrev om klimatet*. Uppsala: Svenska kyrkan.

Biskopsmötet (1989). *Jorden är Herrens: ett miljömanifest från Svenska kyrkans biskopar 1989*. Stockholm: Svenska kyrkans nämnd för diakoni och samhällsansvar.

Edgardh, Ninna (2019). *Diakonins kyrka: Teologi, kön och omsorgens utmattning*. Stockholm: Verbum.

Hornborg, Anne-Christine (2005). *Ritualer: Teorier och tillämpning*. Lund: Studentlitteratur.

Jackelén, Antje (2019). "Förord." I *Ett biskopsbrev om klimatet*. Uppsala: Svenska kyrkan.

Lövheim & Nordin (2015). "Inledning." I *Sociologiska perspektiv på religion i Sverige*, Mia Lövheim & Magdalena Nordin (red.), 9 – 36. Malmö: Gleerups Utbildning AB.

Pettersson, Per & Leis-Peters, Annette (2015). "Religion i Sverige: Kontinuitet och förändring." I *Sociologiska perspektiv på religion i Sverige*, Mia Lövheim & Magdalena Nordin (red.), 37 – 52. Malmö: Gleerups Utbildning AB.

Pettersson, Per (2016). *Utmaningar för Svenska kyrkans identitet: När behovet av kyrkan ökar men söndagsgudstjänsterna minskar*, uppl. 2. Visby: Nomen Förlag. Urspr. utg. 2013.

Thurfjell, David (2019). *Det gudlösa folket: De postkristna svenskarna och religionen*, uppl. 3. Stockholm: Nordstedts. Urspr. utg. av Molin & Sorgenfrei, 2015.

Weman, Gunnar (1996). "Missivskrivelse." I *Handbok i kyrklig beredskap*, 2. Uppsala: Svenska kyrkan.

Wilander, Erika (2015). "Religiositet och sekularisering." I *Sociologiska perspektiv på religion i Sverige*, Mia Lövheim & Magdalena Nordin (red.), 53 – 68. Malmö: Gleerups Utbildning AB.

Elektroniska källor

E-böcker

Gottlieb, Roger S. (2011). "Religious Environmentalism and Secular Society." I *A Greener Faith: Environmentalism and Our Planet's Future* [E-bok], Roger S. Gottlieb (red.), 57 – 80. Oxford Scholarship Online. New York: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195176483.001.0001.

Hornborg, Anne-Christine (2010). "Marknadsföring av natur, hälsa och rituellt helande i det senmoderna Sverige." I *Den rituella människan - flervetenskapliga perspektiv* [E-bok], Anne-Christine Hornborg (red.), 151 – 167. Linköping: Linköping University Electronic Press. URL: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:liu:diva-58921>.

Kuckartz, Udo (2014). "Three Basic Methods of Qualitative Text Analysis." I *Qualitative Text Analysis: A Guide to Methods, Practice & Using Software* [E-bok], Udo Kuckartz (red.), 65 – 120. Los Angeles: SAGE. DOI: <https://dx-doi-org.ludwig.lub.lu.se/10.4135/9781446288719.n4>.

Kyrkokansliet (2007). *Handbok i krisberedskap* [E-bok]. Uppsala: Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/Sve/Bin%C3%A4rfiler/Filer/a8e3d33e-04f2-41bb-a9ef-18555d3215da.pdf?id=586209>.

Larsson Heidenblad, David (2021). *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* [E-bok]. Lund: Nordic Academic Press. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/46863/den-grona-vandningen.pdf;jsessionid=4F97BAE8556A123CEBF0445BEE930B72?sequence=1>.

McKim, Robert (2019). *Laudato Si' and the Environment – Pope Francis' Green Encyclical* [E-bok]. London: Routledge. DOI: <https://doi-org.ludwig.lub.lu.se/10.4324/9780429492068>.

Santmire, H. Paul & Cobb, John B (2006). "The World of Nature according to the Protestant Tradition." I *The Oxford Handbook of Religion and Ecology* [E-bok], Roger S. Gottlieb (red.), 115 – 143. Oxford handbooks in religion and theology. New York: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780195178722.003.0005.

Tucker, Mary E. (2009). "Religion and Ecology: Survey of the Field." I *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion* [E-bok], Roger S. Gottlieb (red.), 819 – 835. Oxford handbooks in religion and theology. New York: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780195178722.003.0019.

Vetenskapliga artiklar

Lundberg, Anders Per (2017). "Constructing the Environment as a Faith Issue: Environmentalists at Work in the Lutheran Church of Sweden." I: *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology* 21 (2): 152 – 174. DOI: <https://doi-org.ludwig.lub.lu.se/10.1163/15685357-02102004>.

White Jr, Lynn (1967). "The Historical Roots of Our Ecological Crisis." I *Science* 155 (3767): 1203 – 1207. URL: <https://www.jstor.org/stable/1720120>.

Dokument

Holmberg, Lillemor (1989). "Biskopar till kamp med radikalt miljömanifest." *Tidningarnas Telegrambyrå*. URL: <https://nogo.retriever-info.com/prod?a=7315&d=05080619890511eb7ffcc1939268d45c156835d306595c&s=50806&sa=2001729&x=ef846eb2a8b46c4ff6c478dfd1c6ad23&tz=Europe/Stockholm&t=1639159915> (Hämtad 2021-10-12).

Kyrkans tidning (2014). "Vi efterlyser klarsyn och politiskt mod." URL: <https://www.kyrkanstidning.se/debatt/biskoparna-efterlyser-klarsyn-och-politiskt-mod> (Hämtad 2021-06-12).

Kyrkokansliet (2019). "Budskapsplattform för biskopsbrev om klimatfrågan" [PDF].

Uppsala: Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/filer/FAQ%20-%20Ett%20biskopsbrev%20om%20klimatet%202019.pdf> (Hämtad 2021-11-02).

Svenska kyrkan (u.å). "Besök i Svenska kyrkans gudstjänster 1990 – 2020" [PDF]. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/filer/1374643/Gudstj%c3%a4nstbes%c3%b6k%201990-2020.pdf?id=2227150> (Hämtad 2021-11-18).

Tidningarnas Telegrambyrå (1989). "Biskoparna vill värna om både himmel och jord." URL: <https://nogo.retriever-info.com/prod?a=7315&d=0508061989012598040feb8c692a4603e2e7967681566b&s=50806&sa=2001729&x=559893b87d260b0eb44b3caf0584d756&tz=Europe/Stockholm&t=1639156432> (Hämtad 2021-10-12).

Uppsatser

Einarsson, Frida (2012). *Svenska kyrkans insats vid kriser och katastrofer – utifrån fyra fallstudier samt jämförelse kring kyrkans insats före och efter separationen från staten*. (C-uppsats), Lunds universitet. URL: <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/3167849>.

Vargadotter, Åsa (2018). *Av jord är du kommen, jord ska du åter bli. En kvalitativ studie av kopplingar och motsättningar mellan kristen tro och miljöengagemang hos kristna i Sverige*. (C-uppsats), Malmö universitet. URL: <https://www.uppsatser.se/uppsats/9c23deb4f8/>.

Hemsidor

"Biskopsmötet." (u.å.) [Senast ändrad 6 juli 2021]. Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/biskopsmotet> (Hämtad 2021-11-11).

"Climate crisis." (2008) [Senast ändrad december 2021]. Climate. Oxford English Dictionary. <https://www-oed-com.ludwig.lub.lu.se/view/Entry/34319?redirectedFrom=climate+crisis#eid1335202250> (Hämtad 2021-11-24).

"Diakoni – kyrkans omsorg." (u.å.) [Senast ändrad 7 december 2021]. Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/diakoni> (Hämtad 2021-10-29).

"Inglehart–Welzel Cultural Map" (u.å). Findings and Insights. World Values Survey. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=Findings> (Hämtad 2021-11-11).

"Kris." (u.å). Nationalencyklopedin. URL: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/kris> (Hämtad 2021-11-14).

"Nu finns 'Ett biskopsbrev om klimatet' på engelska" (2020) [Senast ändrad 2 april 2020]. Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/nyheter/nu-finns-ett-biskopsbrev-om-klimatet-pa-engelska> (Hämtad 2021-11-02).

"Pilgrims walk for future." (u.å.) [Senast ändrad 5 juli 2021]. Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/vaxjostift/pilgrims-walk-for-future> (Hämtad 2021-11-18).

"Skapelsetid." (u.å.) [Senast ändrad 7 december 2021]. Svenska kyrkan. URL: <https://www.svenskakyrkan.se/skapelsetid> (Hämtad 2021-11-18).

"Tjänstesamhälle." (u.å). Nationalencyklopedin. URL: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/tjanstesamhalle> (Hämtad 2021-11-25).